

יושב וישוב בלשון חז"ל

בלשון חז"ל משמשים שני שמות משורש יש"ב במשמעות של מקום מיושב בבני אדם: יושב (יָשָׁב במלעיל, או יוֹשֵׁב במלרע) וישוב.¹ בכתבי היד של ספרות חז"ל דחקה צורת יישוב את יושב עד שהעלימה אותה כמעט לגמרי, ושוב אין אתה מוצא יושב אלא בכתבי יד מובחרים במיוחד. עקבות הדחיקה הזאת ניכרים היטב גם

* ברצוני להודות לפרופ' יוחנן ברויאר ולד"ר בנימין אליצור, אשר העירוני הערות מועילות והצילוני מטעויות, ולפרופ' דוד טלשיר, שסייע לי לדייק בדברים. את עיקרי המאמר התכבדתי להרצות באקדמיה ללשון העברית במעמד פרישתו של פרופ' אברהם טל מערכת המילון ההיסטורי של האקדמיה, וכך זכיתי ללמוד גם מתגובות עמיתיי. במאמר אני מביע כמובן את דעתי בלבד.

.1 ענייננו במאמר זה בעיקר בהיבט הדיאלקטלי, אך נעיר הערה על ההיבט המורפולוגי: בנדויד הצביע על ההקבלה בין הצורה העברית יושב לצורה הסורית יִתְבָּא או יִתְבָּתָא, וכן בין יישוב לִיִתְבָּא (בנדויד תשל"א, עמ' 199). יִתְבָּא מתאימה לכאורה למשקל מלעילי; ואולם קשה לקבוע אם יושב מבטאה יָשָׁב במלעיל, או שמא יוֹשֵׁב במלרע, במשמע 'מקום שיושבים בו', מעין הַרְוָאָה במשנת זבחים יד, ו במשמע 'מקום שרואים אותו' (פרופ' יוחנן ברויאר העירני על הקבלה אפשרית זו). כפי שנראה, אף שנקדן כ"י קאופמן ניקד יושב בסגול (בבא קמא י, ו) רבים כחבי היד המגנדים יושב בצירי, ובכתב יד אחד של המשנה אף נמצאת הטעמת מלרע מפורשת במילה זו (ראה להלן הערה 8). סוגיית "מיושב/מעומד" (בבלי מגילה כא ע"ב) – אם אמנם היא קשורה למילה הנדונה – מעלה בעיה דומה: יש מסורות על פה הגורסות בה מְיִשָּׁב, מְעַמְד (מן + שם מלעילי) ויש הגורסות בה מְיִוֹשָׁב, מְעוֹמְד (מן + בינוני). לנושא זה עייני ילון תש"ם, עמ' 52–53. לעת עתה לא ננסה להכריע בשאלת הטעמה.

מכל מקום נראה, כי אין הכרח להניח שאלה בבואות של צורות ארמיות. ומעניין להזכיר, כי דווקא בארמית השומרנית נוצרה הבבואה yitob על פי יושב שבעברית. זו מצויה בפיוט מאת אלעזר בן פינחס הרבן (בן־חיים תשכ"ז, עמ' 315) ובחיבת מרקה (בן־חיים תשמ"ח, עמ' 247 [דף 185א]). ונראה שאפשר להוסיף למניין זה את הצורה yētoḅ המופיעה בפיוט מאת עמרם דרה (בן־חיים תשכ"ז, עמ' 64), ואשר בן־חיים מתלבט בפירושה; ייתכן כי גם היא תולדת yitob (< *yitob < *yētoḅ), כפי שמסביר את התהליך טל (1995, עמ' 212):

"Loss of gemination produced various affiliations of former קטול forms with other noun-patterns. In the now open syllable the original short vowel could no longer be maintained and, unlike the case of zīmon, was reduced to shewa and a new קטול form was produced. Since shewa was replaced by a full vowel in Samaritan (see above), the form finally became either qēṭol or qāṭol"

במקומות שבהם שרדה הצורה יושב. נפנה תחילה לעדויות בלשון חז"ל, ואחר ננסה לפתח תמונה דיאלקטולוגית של תפוצת הצורות בלשון זו.

א. העדויות

1. משנה חולין ט, ב² – ק: עור חזיר שְׁלִי(ו) [י]ש[נ]ב; פא: שְׁלִיֻשָּׁב; לו: של יושב;³ פס: שְׁלִיֻשָּׁב; קטע גניזה:⁴ שליושב.
ניתן לראות שנקדן ק הסב את הוי"ו המקורית ליו"ד והוסיף וי"ו משלו, כדי להפוך את יושב ליישוב, אך שני כתבי יד מסכימים עם נוסח הסופר של ק.
2. משנה בבא קמא ז, ז – ק: הַיֻּשָּׁב; פא: הַיֻּשָּׁב; לו: הַיֻּשָּׁב; פס: הַיֻּשָּׁב.
בהיקרות זו נהג נקדן ק כדרכו לפעמים לעקוף את הכתיב הקיים בלא תוספת או גריעה של אותיות. שוב מסכים פא עם סופר ק, כנגד לו ופס.

3. משנה קידושין א, י

ק:	אֵין זָה	[מַן]	[הַיֻּשָּׁב].ב.
פא:	אינו	מַן	הַיֻּשָּׁב.
לו:	אין זה	מַן	הַיֻּשָּׁב.
פס:	אֵין זָה	מַן	הַיֻּשָּׁב.

- כאן הוסיף נקדן ק את התיבה מַן בשוליים ואת התיבה העוקבת גירר ושינה, אך ניכר כי לפני התיקון הייתה האות שיי"ן צמודה לבי"ת בלא חציצה של אות אחרת, והנקדן הוא שהסב את העמוד השמאלי של השי"ן להיות וי"ו.⁵ במקרה זה פא גורס דווקא יישוב, שלא כבהיקריות הקודמות, אך הגרסה יושב מתועדת בכ"י לו.
4. רק במשנה בבא קמא (י, ו) השאיר הנקדן של ק את הצורה על כנה, בהסכמת רוב

2. אלה סימני כתבי היד של המשנה הנהוגים כאן: ק – כ"י קאופמן; פא – כ"י פרמה א (דה רוסי 138); לו – כ"י קיימברידג' לפי הוצאת לו (ר"ה לו, מתניתא דתלמודא דבני מערבא, לונדון ולייפציג 1883); פס – כ"י פריס 328–329.
3. כאן ולהלן (קידושין א, י; בבא קמא י, ו) מבהיר המהדיר בשוליים "כן הוא בכתיבת היד", כמנהגו בצורות שנראו לו חריגות.
4. קטע Oxford Syr. d.33 (P) (מס' 2663/1-2 בקטלוג נויבאוואר). עיין גם בירנבאום תשס"ח, עמ' 284.
5. כמו כן נראה לי שהתיבה המקורית בק הייתה ביושב ולא היושב, שכן אחרי הנוסח המקורי "אין זה..." (טרם הוספת התיבה "מן") מתאים לבוא תיאור מקום ולא שם מיוחד. הסבת הבי"ת לה"א אף ניכרת בכתב היד. השווה המקבילה באבות דרבי נתן ג"ב פרק לה. במהדורת שכטר מד ע"א הגרסה "אין זה מן הישוב", אך בכ"י ניו יורק (לפי מאגרים, להלן הערה 24) "אין זה מיושב". לא ברי כיצד לקרוא כאן (מיושב? מיושב?), אך נראה שביסודו בנוי הנוסח הזה גם כן על המשפט "אין זה פיושב", וזו אפוא עדות נוספת למילה הנדונה.

כתבי היד – ק: בַּיּוֹשֵׁב; פא: ביושב; לו: ביושב; קטע גניזה א: ביושב; ⁶ קטע גניזה ב: ביושב; ⁷ קטע גניזה ג: בַּיּוֹשֵׁב. ⁸ כ"י פס לבדו גורס בַּיּוֹשֵׁב.

ניקוד הצורה בַּיּוֹשֵׁב בק מעיד על כך, שהנקדן ידע על קיומה של צורת יִשָּׁב מלעילית, שכן ניקדה בסגול; אילולא הכירה היה בוודאי משנה גם כאן ליישוב, או היה מנקדה כבינוני פּוֹעֵל בצירי.

5. ההגהה יושב < יישוב מצויה גם באחת משתי ההופעות של המילה בספרא. במדרש זה, פרשת אחרי מות ב, ב (פא ע"א), הגרסה בכ"י וטיקן 66 בינו[י]ש[ן]ב. ⁹ בהופעה השנייה שם (פרשת בהר ה, א [קט ע"ג]) אין בידינו מסירה של כ"י וטיקן 66; ¹⁰ ואולם כ"י וטיקן 31 גורס שם ליושב (אמנם בהיקרות הקודמת הוא גורס ביישוב).

6. כבבלי מזדמנת יושב פעם אחת. בכרייתא שבסוגיה הדנה במשנת כבא קמא ז, ז דלעיל נאמר: "אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל אבל מגדלין בחורשין שבארץ ישראל ובסוריא אפלו ביישבי הארץ". ¹¹ מלבד זאת לא נמצאה יושב בתלמוד הבבלי או בחיבור אחר שמקורו בבבלי.

6. קטע T-S E2.71, CUL. בקטע אחר (JNUL, 577.4/16, דף 4) לא שרדה המילה בשלמותה, ואין לדעת איזו צורה נרשמה בו.

7. קטע T-S F6.3, CUL.

8. ערות זו מקטע משנה מובאת אצל גינצבורג תרס"ט, עמ' 254. (אף שרוב ספרו מוקדש לקטעי הירושלמי, הביא גינצבורג גם קטעי משנה שחשבים ל"משנה ירושלמית"; עיין בהקדמתו בעמ' V). ואולם גינצבורג (או מי שהעתיק את הקטע עבורו) ניקד את התיבה ביושב, ובעקבותיו הביאו אותה בניקוד הזה גם אפשטיין (תש"ס, עמ' 1256) וילון (תשל"א, עמ' 79–81). ילון כתב לגביה (שם בהערה 4) "ניקוד בבלי?", והספק המובע בסימן השאלה נובע מכך שיתר הניקודים הספורים שבקטע נראים טברניים. גינצבורג לא נהג לציין את מקור הקטעים ב"שרידי הירושלמי" שלו, אך עלה בידי לאתר אותו באוסף אדלר שבספריית JTS, וסימנו שם MS R2339 (ראה דנציג תשנ"ח, עמ' 65, ועמ' מ, מד; דנציג מצדו גם הוא אינו מזכיר את הפרסום במהדורת גינצבורג, ונראה כי לא נודע לו קיומו בשל היעדר ציון מקורות הקטעים בה). בבדיקת תצלום משובח של הקטע (באמצעות האתר Friedberg Genizah Project [www.genizah.org]) נפתרה התמיהה העולה מן הניקוד: לא פתח שם, אלא צירי. התיבה אף מוטעמת בתביר בהברה הסופית, ויש לכך משקל אצל מטעים כתב היד הזה, אשר הקפיד – שלא כמטעמי כתבי יד רבים של לשון חכמים – להטיל את טעמיו בהברה המוטעמת; ועיין לעיל בהערה 1.

9. עיין ייבין תשמ"ה, עמ' 957.

10. מסירת כ"י וטיקן 66 מסתיימת מעט אחרי תחילת פרשת בהר. במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית נבחר כתב יד וטיקן 31 למלא את חסרונו (על כתב היד הזה עיין כהנא תשנ"ה, עמ' 63–64).

11. בבלי בבא קמא עט ע"ב, כ"י המבורג 165. לעומתו גורס כ"י אסקוריאל (G-I-3) "אפי' ביישובי הארץ", ואילו בכ"י פירנצה (II-I-8) הגרסה "אפיל' ביישוב" (ללא "הארץ"), וכעין זה גם בכ"י מינכן 95 ובדפוס שונצינו. (נוסחות הבבלי, למעט כ"י המבורג שבדקתי בצילום, מובאות כאן על פי התקליטור "עדי הנוסח של התלמוד הבבלי" גרסה 5, בהפקת המכון לחקר התלמוד ע"ש

7. בירושלמי כ"י לידן אך ורק צורות יישוב, למשל אווז יישוב (בבא קמא ה, ז [ה ע"א]).¹² כ"י אסקוריאל לירושלמי נזיקין¹³ נשתבשה הצורה הזאת, ובמקומה נכתב אווז ב' ששה? ¹⁴ הן בכתב יד לידן הן בכתב יד אסקוריאל נשמטה הופעתה השנייה של המילה באותה הסוגיה מפני הדומות. צורת יושב מקימת בירושלמי רק בקטעים מן הגניזה. היא מצויה פעם אחת בקטע פסחים ז, יא (לה ע"א) המצטט אף הוא את משנת חולין ט, ב,¹⁵ ופעמיים בקטע ירושלמי בבא קמא י, ו.¹⁶ בזה האחרון מצויה במקום אחר גם הצורה יישוב וזה לכאורה ביטוי של חוסר עקיבות, אך נשוב לדון בכך בהמשך דברינו. אף כאן ניכרים עקבות השינוי של המעתיקים והמגיהים: בקטע ירושלמי שבת יד, א (יד ע"ב) קראנו ?שלי(י) [י] ?ש[ו]ן כ. (בתחילה נכתב שליושב, לאחר מכן הוסבה הי"ו ליו"ד, וי"ו חדשה נתלתה בין השי"ן לבי"ת).

8. יושב מתועדת גם בקטע גניזה של תנחומא לילמדנו לפרשת וארא, שמקורותיו הלשוניים טרם הובררו כל צורכם.¹⁷

9. כן מצויה יושב כמה פעמים בפיוט הארץ-ישראלי.¹⁸

שאל (ליברמן). אמנם גרסת כ"י המבורג עצמה עלולה להיות שיבוש (יושבי < יושבי), אך נראה לי כי היא המקורית וכי אירע כאן התהליך הזה: המילה הנדירה במשפט "אפילו ביושבי הארץ" הוחלפה בהתאם למגמת המעתיקים בצורה השגורה בבבלי, "אפילו ביושבי הארץ", וזה נוסח כ"י אסקוריאלי. צירוף סמיכות זה, בתורו, נראה למעתיקים כנוסח מגובב, שכן אין הכוונה בו ליישובי הארץ = ארץ ישראל, אלא ליישובים שעל פני האדמה בכלל, וכיוון שבכל מקום אחר בבבלי נאמר בהקשר דומה "בישוב" סתם, לפיכך קיצרו אף כאן והתקבל נוסח שאר כתיב היד.

12. יושב גם בקטע בולוניה של ירושלמי בבא קמא ז, ז (ו ע"א), שאיננו מן הגניזה הקהירית (Bologna, Archivio di Stato, fr. Ebr. 564); ראה הנספח של דוד רוזנטל למהדורת רוזנטל וליברמן תשס"ח, עמ' 256 שו' 31).

13. רוזנטל וליברמן תשס"ח, עמ' 19 שו' 88.

14. נראה כי אווז ב' ששה? הוא שיבוש משיבוש: לפני כן דובר ב"אווז ים", וייתכן שסופר קודם לסופר כ"י אסקוריאלי חשב שהיפוכו הנכון של "אווז ים" הוא "אווז יבשה". סופר כ"י אסקוריאלי בתורו שיבש את הראשון לאוויים (שו' 87), ואילו בשני שיבש את אווז יבשה לרצף האותיות שלפניו (והשווה ירושלמי כלאים ח, ו [לא ע"ג]).

15. זה הקטע 594/289 מאוסף קאופמן בספריית האקדמיה ההונגרית למדעים בכודפשט, אשר פורסם על ידי לוינגר תשי"י (המובאה שלנו מעמ' רפג).

16. גינצבורג תרס"ט, עמ' 241. שני דפים מקטע פלימפסטט זה פרסם בראשונה פאול קוקובצוב (Kokovtsov) בשנת 1898, ודפים נוספים התפרסמו אחריו על ידי חוקרים אחרים; ראה מידע ביבליוגרפי מפורט אצל אליצור תש"ע, עמ' 263–264 והערות 13–16. המילה הנדונה מופיעה בקטע מאותו הטומוס שפרסם בלייק (1932), והובאה אצל גינצבורג תרס"ט (להלן).

17. CUL, T-S C1.46; ראה מאן 1931, עמ' 101.

18. ראה ייבין תשנ"ז, עמ' 79–80.

10. שאר המקורות מספרות חז"ל שטרם הזכרנו גורסים אך ורק צורת יישוב בכתבי היד העיקריים שלהם. דוגמות מאלו יובאו להלן.

ב. חקר הצורות לתפוצתן ולמובניהן

קראוס הוא הראשון שהעיר על הצורה יושב; בחלק השלישי של מאמרו החלוצי על ק הוא מצביע על הגרסה יושב בבבא קמא י, ו (גם במסורת הנקדן), ומעיר כי כן הקריאה ב"ל בקידושין א, י, וכי יש להטיל ספק בתיקון נקדן ק באותו מקום (ראה לעיל א.3).¹⁹ כאמור, אפשטיין אף הוא העיר על התיבה הזאת ועל שינויה בכתבי היד.²⁰ ילון קבע שיושב היא לשון ארץ ישראל; אחר שהביא כמה היקרויות של צורה זו מאלו שהזכרנו והיקרויות נוספות מספרות הפיוט, הוא אומר: "מכאן שזה הוא אחד ההבדלים שבין לשון א"י ללשון בבל, רוצה לומר, יושב מנהג א"י הוא".²¹ את התיקונים בק מסביר ילון כמעשהו של "הרגיל בצורת יישוב".

כפי שראינו, המילה אכן מיוחדת למקורות ארץ ישראל, להוציא ההיקרות היחידה בבבלי, שילון לא הזכיר; אולם מסתבר כי היא היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, שכן הצירוף ביושבי הארץ מופיע כאמור בברייתא, וזו ככל הנראה משמרת את הצורה התנאית.²² נוסף לכך ראינו היטב כיצד פעלה מגמת המצטיקים להכחיד את הצורה, ויש בידינו הסבר משכנע להיעדרה משאר היצירות של חכמי ארץ ישראל. ואכן, כתבי יד של ספרות ארץ ישראל שכבר הוכרו כמעולים מבחינת הלשון על פי קווי לשון אחרים מוסרים את השם יושב (לפחות במסורת הסופר), בעוד כתבי היד של הבבלי גורסים יישוב, וכן כתבי היד של ספרות ארץ ישראל אשר הושפעו ממסורת בבל.²³ מכאן נובעת מסקנה נוספת, ולפיה הופעת הצורה בכתב יד עשויה לשמש מדד

19. קראוס 1907, עמ' 159.

20. ראה לעיל בהערה 8.

21. ילון תשל"א, עמ' 80. וראה גם ילון תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 39.

22. אמנם מורשת טען בסדרת מאמרים, כי לשון הברייתות בבבלי איננה לשון תנאים מובהקת (מורשת תשל"ב; תשל"ד; תשל"ז); אך ברויאר צמצם את מסקנתו והעלה, כי "לשון המקורות התנאיים הנמסרת בתלמוד הבבלי אינה שווה אל לשון האמוראים שבו, אלא היא שומרת על ייחודה ועל עצמאותה" (ברויאר תשנ"ג, עמ' 92). אם כן, לפנינו דוגמה נוספת למילים שנשתמרו בלשון התנאים המסורה בתלמוד הבבלי.

23. ברויאר הצביע על מילים שנתגלו בכתבי היד תמורת מילים אחרות השכיחות בדפוסים ואשר לעתים נתפשו בטעות כצורות ארץ-ישראליות, בעוד שלמעשה הן מצויות גם בכתבי היד של התלמוד הבבלי, ואין כאן הבדל גאוגרפי אלא מחלוקת בין מסורות שונות (ברויאר תשנ"ב). לכאורה אפשר היה לשער כך גם אצלנו, אך ההיקרות בברייתא הנזכרת לעיל היא ההיקרות היחידה בבבלי, ולא מצאנו עוד יושב בטקסט עצמאי של הבבלי, שיהיה בידה להצביע בבירור על קיום עצמאי של הצורה בלשון בבל.

באופן דומה ניתן היה לטעון כי לא איכות המסירה של המכילות והספרי היא הסיבה

לשימור הלשון בו: כתב יד שלא חלה בו אותה הגהה קדומה ושיטתית, שחלה אפילו בכתיב יד משובחים, צפוי להיות נקי גם מהגהות אחרות. אם כן, מסקנת ילון בדבר ההבדל הדיאלקטי נראית נכונה ביסודה. ואולם נראה שיש לעמוד על היקפו המדויק של ההבדל הזה. צדק ילון באמרו שיושב אופיינית ללשון ארץ ישראל, אך מדבריו משתמעת טענה רחבה יותר, כאילו בארץ ישראל נהגה צורת יושב בלבד כנגד יישוב שבלשון בכל, ואין ביניהן שום חילוק מלבד ההבדל הדיאלקטי הגאוגרפי. אף כותרת פרקו רומזת לחפיפה זו: "יושב = יישוב" (שממנה נובע ממילא יישוב = יושב). ואולם ודאי לא התכוון ילון לומר שכל צורות יישוב בלשון ארץ ישראל הן פרי תיקון מאוחר. יש לזכור כי לצורה יישוב משמעות נוספת מלבד 'מקום מיושב', והיא 'צירה של מקום מיושב'. הרי יישוב היא למעשה גזירה טבעית של שם פעולה מן הפועל יושב, המצוי בכל רובדי לשון חז"ל, הן במזרח הן במערב.²⁴ לפיכך קיומה של הנגזרת יישוב צפוי גם הוא בכבל ובארץ ישראל כאחת. בבחינת התפוצה והשימוש בכל אחת מן הצורות יש להבדיל אפוא בין שני מובנים: (1) הכשרה של מקום למגורי אדם או אכלוס של מקום בבני אדם (נכנה זאת 'מובן הפעולה').²⁵ (2) תוצאת הפעולה הקודמת, דהיינו העיר או הכפר עצמם, ובמובן רחב:

- לגרסה יישוב במקום יושב, אלא התפתחות שחלה בלשון התנאים עצמה; ואולם ההיקריות העצמאית בירושלמי מעידות כי יושב לא נכרתה מפי הדוברים בסוף ימי התנאים, ומסתבר שמקור השינוי אכן בתהליך המסירה.
24. דוגמות – ירושלמי בבא בתרא ג, ב (יג ע"ב): "בבאין ליישב עיר בתחילה היא מתנית"; בבלי סוטה כב ע"א: "וכי מכלי עולם הם? והלא מישבי עולם הם!" [כאן ובשתי ההערות הבאות המובאות לפי אתר מאגרים של מפעל המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>), שבו הותקן כל חיבור לפי כתב היד העיקרי שלו; המובאות מן התוספתא גם כן על פי אתר מאגרים שבו הותקן כ"י וינה, אך התיבה הנדונה שווה גם בכ"י ארפורט כפי שהותקן באתר אוצר עדי הנוסח של הספרות התנאית מטעם אוניברסיטת ברי-אילן: <http://www.biu.ac.il/js/tannaim>]. נציין כי במקרא מתועד הפועל הזה בפועל פעם אחת בלבד (יחזקאל כה 4: "וַיֵּשְׁבוּ טִירוּתֵיהֶם בָּךְ"). בשאר המקומות נטייתו בהפעיל (כגון ישעיהו נד 3: "ויערים נשמות יושיבו"). במשמע הסביל נוהג במקרא בניין נפעל (כגון שמות טו 35: "ארץ נושבת"), ופעם אחת בצורה המנוקדת כבניין קל (ירמיהו יז 6: "ארץ מלחה ולא תִּשָּׁב"; רש"י: "ולא תהא מיושבת").
25. דוגמות ליישוב במובן הפעולה: א. ספרות התנאים – תוספתא גיטין ג, י: "ארץ יהודה אין בה משום סיקריקון מפני יישוב המדינה"; תוספתא ערכין ה, ט: "נוטע אדם את חורבתו גינה שכך הוא יושבה"; מכילתא דר"פ ספחא, יח (מהדורת הורוויץ, עמ' 73): "ר' עקיב' אר' אף ללמדו שייט, ר' אר' אף ישוב מדינה".
- ב. תלמוד ירושלמי – בבא בתרא ב, יא (יג ע"ג): "לא יטע אדם" כול' [...] מפני שיישוב העולם בבורות [...] יישוב העולם באילנות"; בבא קמא ט, א (ו ע"ד): "ביקש ליטול אבניו ועציו אין שומעין לו [...] משום יישוב ארץ יש"; ברכות ט, ב (יד ע"א): "כי אני יי בראתיו – לכך בראתיה, לתיקונו וליישובו שלעולם".
- ג. תלמוד בבלי – בבא מציעא קא ע"א: "אם אמ' הלה זיתי אני נוטל, אין שומעין לו [...] משום

אזור שבו מתגוררים בני אדם, ציוויליזציה, הפך של 'מדבר' או 'מקום פרא' (נכנה זאת 'מובן העצם').²⁶

הבוחן את כלל העדויות של לשון יושב שהבאנו לעיל ייווכח כי מובנה הוא תמיד מובן העצם, דהיינו 'מקום מגורי אדם', הפך מ'מדבר'.²⁷ מובן הפעולה נפוץ גם הוא בספרות חז"ל, אך באורח מקרה אין הוא מזדמן במשנה ולא בספרא. כך נוצר הרושם כאילו יישוב היא צורה בלעדית לבבל החופפת במשמעותה את יושב של ארץ ישראל, שכן כתבי היד המשמרים את הצורה יושב אינם זוכים להזדמנות לעמת אותה עם הצורה של מובן הפעולה, ואילו כתבי היד שמזמנים את שני המובנים ממילא לא שימרו את הצורה יושב. יוצא מן הכלל כתב יד אחד, קטע הגניזה של ירושלמי בבא קמא שהוזכר לעיל. כתב יד זה, שאיכותו הגבוהה הוכרה זה מכבר,²⁸ הוא היחיד המשמר את הצורה יושב במובן העצם וגם מִזְמֵן את הצורה של מובן הפעולה, ואכן נראה שהוא מקיים הבחנה פנימית ביניהן – יושב במובן העצם ויישוב במובן הפעולה:

א. מובן העצם – ב"ק ה, ז (ה ע"א):²⁹ שמואל א' אבו ים <עם> אבו יושב <כלאים זה בזה> [...] <שמואל א' א' אבו יושב עם אבו מדבר כלא יים? > זה בזה <.

יושב ארץ ישראל"; ברכות לא ע"א: "ארץ שגזר עליה אדם הראשו' ליישוב נתישבה, ושלא גזר עליה ליישוב לא נתישבה".

26. דוגמות ליישוב במובן העצם: א. ספרות התנאים – תוספתא כלאים ה, ט: "כל שיש ביישוב יש במדבר, הרבה במדבר שאין ביישוב"; תוספתא תרומות י, יז: "אין מביאין תרומה מן הגרן לעיר ומן המדבר ליישוב"; מכילתא דרשב"י יב, טו (מהדורת אפשטיין ומלמד, עמ' 17): "ממתין עד שיגיע ליישוב וישרפנו"; ספרי דברים נו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 124): "אל תלכו בשדות, ביישוב ולא במדבר, במישור ולא בהרים".

ב. תלמוד ירושלמי – דמאי א, ב (כא ע"ד): "אין מביאין תרומה מן הגורן לעיר ולא מן (הגורן) [המדבר] ליישוב".

ג. תלמוד בבלי – בבא מציעא סב ע"א: "שנים שמהלכין בדרך [...] מגיע ליישוב"; בבא בתרא כג ע"א: "רב יוסף אמ' ביישוב כרמים, רבא אמ' ביישוב שובכין".

27. אלדר הבחין אל נכון כי במחזורים הקדם-אשכנזיים הצורה יושב (בדרך כלל מנוקדת יוֹשֵׁב) באה לרוב בסמיכות למדבר, לעומת יושב כשהיא עצמאית; והוא מחיל את הכלל הזה אף על נקדן ק, שהטיל את הניקוד יוֹשֵׁב רק בסמיכות למדבר (בבא קמא י, ו; אלדר תשל"ט, עמ' 248; ראה גם רנד 2006, סעיף 28m [in BH³] "Binomials of Opposites Unattested in BH³"), עמ' 453 מספר 8). על יסוד דברינו מובן כי בבסיס הנוסח של המשנה לאו דווקא ה"מדבר" הוא הגורם אלא ההקשר כולו, שדורש את מובן העצם. אמנם ייתכן כי בעקבות צמדי יושב/מדבר שהיו מצויים במקורות חז"ל או בדיבור העברי בארץ ישראל התקבע הצמד כמטבע לשון, ועל כן בספרות הששתקעה במחזורים הקדם-אשכנזיים בכל זאת נשתמרה יושב דווקא בסמיכות למדבר, אף שמעמדה למעשה כבר התערער (השווה זאת למִקְרָר, שמופיעה כמעט תמיד בסמיכות לִמְקָה).

28. עיין אליצור תש"ע, עמ' 264.

29. CUL, T-S 12.183 (1v); גינצבורג תרס"ט, עמ' 241.

ב. מובן הפעולה – ב"ק ט, א (ו ע"ד):³⁰ <ביקש ליטול אבניו ועציו אין> שומעין ?ל ?ו
<ר' י?ע?קב בר אח?א? > בשם ר' יהושע בן לוי מפני <ישוב הא-רץ>.

בטבלה דלהלן בא סיכום של תפוצת המילים בחטיבות השונות של ספרות חז"ל לפי כל אחד מן המובנים:

מובן הפעולה 'בנייה ואכלוס'	מובן העצם 'מקום מגורים'	
(לא מזדמן)	יושב	משנה ק [מסורת הסופר], ורוב ההופעות בכתבי היד החשובים האחרים)
(לא מזדמן)	יושב (בכ"י וטיקן 31 פעם אחת ישוב)	ספרא (כ"י וטיקן 66 [מסורת הסופר] וכ"י וטיקן 31)
ישוב	ישוב	תוספתא ומדרשי ההלכה (חוץ מן הספרא)
ישוב	ישוב	ירושלמי כ"י ליידין
— — ישוב	ישוב ישוב ישוב	קט"ג ירושלמי שבת (מסורת הסופר) קטע גניזה ירושלמי פסחים קט"ג ירושלמי בבא קמא
ישוב	ישוב (פעם אחת יושב בכרייתא)	תלמוד בבלי

ג. מסקנות

מסיכום התפוצה של שתי המילים, ובהסתמך על ההבחנה הפנימית שמצאנו בקטע הגניזה של הירושלמי בבא קמא, עולה התיאור הזה: במובן הפעולה משמש בלשון חז"ל שם הפעולה ישוב הן בענף הבבלי הן בענף הארץ-ישראלי, ואילו במובן העצם משמשות בלשון חז"ל שתי צורות: ישוב בלשון בבל, יושב בלשון ארץ ישראל.³¹

30. CUL, T-S 12.183 (2r); גינצבורג תרס"ט, עמ' 252.

31. את שם הפעולה מבניין קל בצרף הסמיכות ישיבת ארץ-ישראל יש להבין כנראה כפועל עומד, לאמור ישיבה בארץ ישראל, ולא כפועל יוצא שמשמעו 'ליישוב את ארץ ישראל', אף שמבנה הסמיכות סובל עקרונית גם משמע זה. כך מוכיחה מתוכה המובאה שלקמן: "ישרה אדם בארץ ישר" אפי' בעיר שרובה גוים [...] מלמד שישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצות

המכילתות, הספרי והתוספתא נוקטים אמנם צורת יישוב גם במובן העצם, ויש לתלות זאת בריחוק מסירתם מלשונם המקורית של חיבורי ארץ ישראל; מאידך גיסא במשנה ובספרא, שמסירתם מהימנה, באורח מקרה לא הזדמן מובן הפעולה כלל, אך אילו הזדמן מסתבר שהיו בוחרים בצורה יישוב. קטע הגניזה לירושלמי בבא קמא מִזְמַן את שני המובנים, והוא נוקט יושב במובן העצם ויישוב במובן הפעולה, כצפוי. ולסיכום, בארץ ישראל התקיימו שתי המילים בבידול משמעות ביניהן, בעוד בבבל התקיימה רק צורה אחת, ומובנה היה כפול.

לשון חז"ל משופעת בשמות פעולה שמובנם גם תוצר הפעולה, ואין היא מיוחדת בכך.³² נראה כי כיוון המעתק על פי רוב ממובן הפעולה אל מובן העצם, וכי הוא נפוץ במשקלים מסוימים יותר מבאחרים.³³ לפיכך גם מצב שבו הבידול נשמר איננו חריג. קטע הגניזה לירושלמי בבא קמא הוא ראיה יחידה לשמירת הבידול בין יושב ליישוב בארץ ישראל, בשל היעדרו של תיעוד מהימן נוסף. עם זאת אין כל סיבה לפקפק בו, שכן לעת עתה לא קיים ממצא הסותר את ההבחנה: לא תמצא במשנה ובספרא צורת יישוב (שאינה תוצאת תיקון) במובן העצם, וגם אין בנמצא תיעוד של צורת יושב במובן הפעולה. כיוון שכך, מסתבר שקטע הירושלמי משקף את המצב המקורי בלשון ארץ ישראל.

כדי לשבר את האוון, נעיר בשולי הדברים כי תופעה מקבילה לזו שמצאנו בשמות יושב ויישוב מצויה בשמות סכך וסיכוך, אך לא בתלות גאוגרפית אלא בתלות בקורפוס הספרותי – התוספתא לעומת שאר מקורות חז"ל.³⁴ בכל מקורות חז"ל משמש השם סיכוך גם במובן הפעולה וגם במובן העצם (דוגמה לאחרון – משנה סוכה א, ט: "הרחיק את הסיכוך מן הדפנות שלשה טפחים"). המילה סכך מצויה למעשה רק בתוספתא, ובה היא משמשת רק במובן העצם (למשל כלים בבא בתרא ז, א: "רבן שמעון בן גמליאל אומר סכך עולה למדת שלשה על שלשה"), בעוד סיכוך

שבתורה ("תוספתא עבודה זרה ה, ג). נראה כי במובן הפעולה היוצאת משמשת בלשון חז"ל יישוב לבדה.

32. כבר במקרא מצאנו "ועשו אתם רִקְעֵי פחים צפוי למזבח" (במדבר יז 4). השווה בלשון חז"ל: "הטסין והציפויין ושאר כל המסמרות" (משנה כלים יד, ה); ועוד מלשון חז"ל: צירוף (כגון ירושלמי נזיר ו, א [נד ע"ד]: "אכל מן הצירופין"), קירוי (ירושלמי סוטה ח, א [כב ע"ג]). בעברית חדשה: תיקון (בהקשר הפילולוגי: גם הפעולה וגם הגרסה המתוקנת עצמה), כיסוי (כגון כיסוי מיטה), שיכוך (בניין מגורים).

33. משקל קְטִילָה משמש הרבה במובן פרי הפעולה, כגון נטיעה (משנה שביעית א, ו); וכן בעברית החדשה: סתימה (בשן), יצירה (יצירת אמנות), יציקה, שזירה. דוגמות נוספות הביא בנדויד (תשט"ו). לדעת קוטשר אירע הדבר בהשראת המשקלים הדומים לקְטִילָה, היינו קְטִילָה (כגון תְּתַקֵּה וקְטִילָה שְׁרִיקָה, גְזִירָה), ובעיקר כאשר מובן הפעולה לא היה מובהק או שיצא משימוש (קוטשר תשל"ז, עמ' קטו [סעיף II א. 6]; שם בעמ' קיג הוא מביא דוגמה הפוכה: שְׁרִיקָה).

34. העיר על התופעה בריאר (תשנ"ג, עמ' 99–100), וחלק מהדוגמות שלהלן נמנו בדבריו.

יחדה בתוספתא למובן הפעולה (כגון כלאים א, ו: "אסורה בסיכוך על גבי זרעים"). חלוקת התפקידים בין המילים סכך וסיכוך בתוספתא דומה לחלוקת התפקידים שבין המילים יושב וישוב בארץ ישראל, ואילו השימוש במילה סיכוך בשני התפקידים גם יחד בשאר מקורות חז"ל דומה לשימוש המילה יושב בשני התפקידים בלשון בבל.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלדר תשל"ט = אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך ב (עדה ולשון, ה), ירושלים תשל"ט
אליצור תש"ע = בנימין אליצור, "לקראת הוצאה חדשה של שרידי הירושלמי",
לשונו עב (תש"ע), עמ' 261-285

אפשטיין תש"ס = יעקב נחום אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס
בירנבאום תשס"ח = גבריאל בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח
Robert Pierpont Blake, "Catalogue of Georgian Manuscripts = 1932
in the Cambridge University Library", *Harvard Theological Review* 25
(1932), pl. 1-4; idem, "Khanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian
Version of Jeremiaiah", *ibid.*, pl. 7-8

בנדויד תשט"ו = אבא בנדויד, "שם הפעולה ומשמעותיו (ב)", לשונו לעם ו, ו
(תשט"ו), עמ' 16-20

בנדויד תשל"א = אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל אביב תשל"א
בן-חיים תשכ"ז = זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ירושלים
תשכ"ז

בן-חיים תשמ"ח = זאב בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרונים,
ירושלים תשמ"ח

ברויאר תשנ"ב = יוחנן ברויאר, "צורות 'ארץ-ישראליות' בתלמוד הבבלי", מחקרים
בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 171-180

ברויאר תשנ"ג = יוחנן ברויאר, "על גלגולי לשון חז"ל בתלמוד הבבלי", בתוך משה
בר-אשר ודוד רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ב: קובץ [...] לזכרו של פרופ'
אליעזר שמשון רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 91-125

גינצבורג תרס"ט = לוי גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו יורק תרס"ט
דנציג תשנ"ח = נחמן דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף
א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשנ"ח
Abraham Tal, "Some Observations on Word Formation in Samaritan = 1995
Aramaic: The qittūl Pattern", in M. J. Geller, J. C. Greenfield & M. P.
Weitzman (eds.), *Studia Aramaica: New Sources and New Approaches*
(JSSS, 4), Oxford 1995, pp. 209-216

יבין תשמ"ה = ישראל יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

יבין תשנ"ז = ישראל יבין, "צורות לשון חכמים בכתבי יד של פיוטים", מסורות ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 67-89
 ילון תרצ"ז-תרצ"ח = חנוך ילון, קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה א, ירושלים תרצ"ז-תרצ"ח

ילון תשל"א = חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
 ילון תש"ם = חנוך ילון, "ערכי לשון", בתוך מ' בראשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 51-66
 כהנא תשנ"ה = מנחם יצחק כהנא, אוצר כתיבידי של מדרשי ההלכה, ירושלים תשנ"ה
 לוינגר תש"י = ד"ש לוינגר, "שרידים חדשים מירושלמי פסחים פרק ה' ו' ז", בתוך ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס (חלק עברי), ניו יורק תש"י, עמ' רלז-רפג

מאן 1931, *Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature*, = 1931
 I, Cincinnati 1931

מורשת תשל"ב = מנחם מורשת, "פעלים חדשים ומחודשים בברייתות שבבבלי", בתוך "קוטשר (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 117-162

מורשת תשל"ד = מנחם מורשת, "הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א'", בתוך ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 275-314

מורשת תשל"ד = מנחם מורשת, "נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי ובירושלמי", בתוך מ"צ קדרי (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, רמת גן תשל"ד, עמ' 31-73

קוטשר תשל"ז = יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
 קראוס 1907, Samuel Krauss, "Die Kaufmann'sche Mischna-handschrift, = 1907
 (Fortsetzung)", *MGWJ* 51 (1907), pp. 142-163

רוזנטל וליברמן תשס"ח = אליעזר שמשון רוזנטל ושאול ליברמן (מהדירים), ירושלמי נזיקין², ירושלים תשס"ח

רנד 2006, Michael Rand, *Introduction to the Grammar of Hebrew Poetry in Byzantine Palestine*, New Jersey 2006

